

MACIEJ MICHALSKI

WOJNA JAKO WYZWANIE HERMENEUTYCZNE W RELACJACH Z UKRAIŃSKIEGO FRONTU

Abstrakt. W artykule przedstawiono wojnę jako wyzwanie hermeneutyczne, skupiając się na narracjach dotyczących wojny w Ukrainie. Autor bada, jak wojna wpływa na jednostki, zmieniając ich percepcję czasu, przestrzeni i tożsamości. Wojnę ukazano jako chaos, który trudno zrozumieć i oswoić. Artykuł porusza również kwestie propagandy, dysonansu poznawczego oraz kryzysu prawdy, podkreślając, że wojna jest zarówno katastrofą poznawczą, jak i krytyką współczesnej kultury.

Słowa kluczowe: wojna; Ukraina; wyzwanie hermeneutyczne; współczesność

WAR AS A HERMENEUTIC CHALLENGE IN NARRATIVES FROM THE UKRAINIAN FRONT

Abstract. The paper analyzes war as a hermeneutic challenge, focusing on narratives about the war in Ukraine. The author examines how war affects individuals, altering their perception of time, space, and identity. War is depicted as chaos, difficult to understand and assimilate. The paper also addresses the issues of propaganda, cognitive dissonance, and the crisis of truth, emphasizing that war is both a cognitive catastrophe and a critique of contemporary culture.

Keywords: war; Ukraine; hermeneutic challenge; contemporary times

„Wojna jest dziedziną niepewności; trzy czwarte tego, na czym są oparte działania wojenne, pokrywa mgła większej lub mniejszej niepewności. [...] Wojna jest dziedziną przypadku” – pisał Carl von Clausewitz¹, a potwierdza

---

Dr hab. MACIEJ MICHALSKI, prof. UG – Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej; adres do korespondencji: ul. Wita Stwosza 55, 80-308 Gdańsk; e-mail: maciej.michalski@ug.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6397-2582>.

¹ Carl von Clausewitz, *O wojnie*, tłum. Augustyn Cichowicz, Leon W. Koc i Franciszek Schoener (Lublin: Wydawnictwo Test, 1995), 47.

to Damian Duda, medyk wojskowy działający w Ukrainie: „Bo wojna to przede wszystkim chaos”². I jak pisze Susan Sontag:

Nie rozumiemy. Nie dociera do nas. Naprawdę nie potrafimy sobie wyobrazić, jak to jest. Nie potrafimy sobie wyobrazić, jak potworna, jak przerażająca jest wojna; ani jak normalna się staje. Nie potrafimy zrozumieć, nie potrafimy sobie wyobrazić³.

James Hillman polemizuje natomiast z Sontag: „Jeśli chcemy zmniejszyć horror wojny, tak by życie mogło toczyć się dalej, musimy uruchomić nasz rozum i wyobraźnię”⁴.

Próba kognitywnego i hermeneutycznego oswojenia wojny okazuje się szczególnie trudna dziś – z perspektywy indywidualistycznej i konsumpcjonistycznej kultury Zachodu. Jednocześnie staje się konieczna, jakaś bowiem forma konceptualnej racjonalizacji („intelektualizacji”⁵) doświadczanych przeżyć pomaga mierzyć się z nieszczęściem.

Niniejsze rozważania poświęcono naszkicowaniu mapy konceptualizacji pokazujących wojnę jako wyzwanie hermeneutyczne. Celem artykułu jest raczej pokazanie, jak o wojnie się pisze, niż dlaczego pisze się tak, a nie inaczej. Rozważenie przyczyn i uwarunkowań określonych sposobów przeżywania i ich tekstowej artykulacji dalece wykracza poza zakres artykułu. Dlatego też nie odnoszę się tu np. do istotnych dla rozważenia tej kwestii ujęć traumy i PTSD – czy to z zakresu psychologii (np. Judith Herman czy Bessel van der Kolk) czy badań humanistycznych (np. Cathy Caruth, Mark Seltzer) – ani analiz propagandy czy współczesnych mediów oraz rozważań moralnych, np. w kontekście istotnego dla wojny trójkąta ofiara – sprawca – świadek. Określenie „hermeneutyczny” pojmuję tu szeroko, bez odniesienia do konkretnej szkoły hermeneutycznej, w ujęciu najbliższym jej odmianie egzystencjalnej. Wojna jest bowiem nie tylko wyzwaniem poznawczym – kognitywnym i epistemologicznym – lecz także dostarcza wielu przeżyć (choć niekoniecznie

---

² Piotr Głuchowski, „Polscy medycy w strefie zero: Jedna tura na froncie to zwykle kilka miesięcy. Jeżdżę w ramach urlopu”, 22.04.2024, Wyborcza.pl, <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,30900182,medycy-w-trefie-zero-jedna-tura-na-froncie-trwa-zwykle-kilka.html#S.TD-K.C-B.5-L.1.duzy>.

³ Susan Sontag, *Widok cudzego cierpienia*, tłum. Sławomir Magala (Kraków: Karakter, 2010), 99.

⁴ James Hillman, *Miłość do wojny*, tłum. Jerzy Korpanty (Warszawa: Laurum–MT Biznes, 2017), 15.

⁵ Zob. Boris Cyrulnik, *Resilience. How Your Inner Strength Can Set You Free from the Past*, tłum. David Macey (London: Penguin Books, 2009), 108.

doświadczeń⁶), które domagają się zrozumienia, odniesienia do własnej egzystencji, hierarchii wartości, przekonań. W tej sytuacji rodzą się pytania: Jak z(re)definiować swoje miejsce w świecie? Jak ocalić poczucie własnej wartości? Największym zaś wyzwaniem hermeneutycznym okazuje się własne jestestwo, realnie doświadczające na wojnie własnej skończoności. Te niezwykle ważne, głęboko egzystencjalne i aksjologiczne kwestie również trudno tu podjąć – ze względu na objętość artykułu, ale przede wszystkim z racji braku dostępu do rzeczywistego świata przeżyć uczestników wojny. Dysponujemy głównie konceptualizacjami tekstowymi i opierającymi się na nich domysłach interpretacyjnych.

Materiałem analizowanym w niniejszym artykule są relacje z wojny w Ukrainie, spisane zarówno przez Ukraińców, jak i Polaków, miejscami konfrontowane z analogicznymi relacjami z wcześniejszych wojen. W dalszej części przytaczam fragmenty relacji prasowych, reportaży (również książkowych) oraz dzienników i powieści. W mniejszym stopniu interesują mnie konceptualizacje naukowe (np. historyczne czy politologiczne), choć one także mogą wyrastać z indywidualnych przeżyć i próby ich oswojenia za pomocą dyskursu. Rozrzut genologiczny wynika ze wskazanej wcześniej intencji raczej zarysowania panoramy reprezentacji i konceptualizacji tekstowych wojny niż dokonania ich wnikliwej analizy, niewątpliwie także potrzebnej. Ponadto z perspektywy kognitywnej czy – szerzej – hermeneutycznej dystynkcje gatunkowe mają mniejszą wagę dla podejmowanego tu zadania.

Jeśli chodzi o dobór tekstów, problematyczna jest, oczywiście, ich reprezentatywność: po pierwsze ze względu na mnogość relacji z Ukrainy, po drugie ze względu na wielość przekazów medialnych, wśród których wypowiedzi pisane stanowią jedynie drobną ich część. Nie wchodząc tu szerzej w tę kwestię, wyrażam nadzieję, że właśnie ów rozrzut gatunkowy, a także przywołanie ważnych i wyraźnie obecnych w przestrzeni medialnej autorów (ukraińskich jak Serhij Żadan czy Artem Czech oraz polskich jak Szczepan Twardoch i Marcin Wyrwał) oraz przekrojowych antologii (jak *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*) pozwalają na dokonywanie zasadnych uogólnień.

---

⁶ Odwołuję się tu do wywodzącego się z tradycji niemieckiej podziału na *Erlebnis* (przeżycie) i *Erfahrung* (doświadczenie). Zob. omówienie w: Francis Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, tłum. Jan Pyka (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019) [e-book, EPUB], 119–120.

„NIELOGICZNOŚĆ” WOJNY

Relacje z ukraińskiej wojny oraz liczne komentarze obrazują poczucie całkowitej nieracjonalności tego, co się dzieje. Petro Jacenko, dziennikarz i pisarz, w swoich dziennikarskich zapiskach sprzed 24 lutego 2022 r. wyraża brak wiary w wybuch wojny ze względu na „nielogiczne” potencjalne przyczyny. Po jej rozpoczęciu uświadomił sobie, że podobnie jak wielu jego znajomych nadal w nią nie wierzy, w bezpośrednie zagrożenie własnego życia i radykalną zmianę trybu funkcjonowania⁷.

Towarzyszą temu liczne w ukraińskich narracjach stwierdzenia dotyczące tego, jak wielką pomyłkę popełniła Rosja, atakując Ukraińców, o których tak niewiele wie. Najkrócej ujął to pisarz Ołeksandr Myched w swoim dzienniku wojennym:

Rosja w końcu uwierzyła we własną propagandę, a nic nie rozumiała ze sprawy Ukrainy⁸.

Bardzo długo zastanawiałem się, dlaczego Rosjanie tak robili i nadal robią. No dlaczego? I nie znajduję odpowiedzi. Masz bankowość online, elektryczny skuter, starlinki i Netfliksa, a jedziesz do sąsiedniego kraju mordować ludzi. Tego nie da się wytłumaczyć pomyłką, powiedzmy, jak w filmach⁹.

Nie wynika to ze złudzeń żywionych wobec Rosji, z którą Ukraina co najmniej od 2014 r. znajduje się w stanie pełzającego konfliktu, a raczej z poczucia, że wydarza się coś, co w trzeciej dekadzie XXI wieku w tej części Europy wydaje się zupełnie niezrozumiałe – zarówno w szerszym wymiarze politycznym, jak i w jednostkowym, egzystencjalnym. Spisywane na gorąco diarystyczne relacje są tego najlepszym przykładem.

PERCEPCJA CZASU I PRZESTRZENI

Wojna ustanawia wyraźną cezurę czasową na „przed” i „po”, zmieniając jednocześnie postrzeganie czasu i przestrzeni:

---

⁷ Petro Jacenko, „Uznałem to za nielogiczne”, tłum. Maciej Piotrowski, w: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodymyr Rafiejenko (Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023), 143–145.

⁸ Ołeksandr Myched, *Kryptonim dla Hioba. Kroniki inwazji*, tłum. Jerzy Czech (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2025) [e-book, EPUB], 18.

⁹ Myched, *Kryptonim dla Hioba*, 66.

Te dni wojny – jak nowa rachuba czasu. Czas mierzy się teraz od punktu zero. Dokładniej od 4:30 24 lutego. Wszystko, co było wcześniej – odległa bajka. Wszystko, co przed nami – niewiadoma. Ważne jest tu i teraz, i bezpieczeństwo¹⁰. [...] straciło sens dawne, „przedlutowe” poczucie czasu. Czas sprasował się jak grunt pod asfaltem, wszystko znajduje się tu i teraz, w odległości wyciągniętej ręki – wyciągasz rękę i dostajesz wszystko, co jest dla ciebie niezbędne. Planowanie straciło swój sens [...]. Czas stracił dawną wagę, pojawiły się w nim całe niezajęte pola, które teraz po prostu są niepotrzebne. Takie czasowe zastyganie¹¹.

To „poczucie, jakby od 24 lutego trwał jeden długi dzień”¹², a „dekady czasem mieszczą się w tygodniach, tak gęsty na wojnie jest czas”¹³. Zmienia się też percepcja przestrzeni: „To zupełnie inne postrzeganie miasta, spowodowane przez wojnę – rozróżnianie dzielnic według stopnia potencjalnego zagrożenia i już wyrządzonych szkód”¹⁴.

Ustawianie cezur czasowej i egzystencjalnej w momencie wybuchu pełnoskalowej wojny często stanowi dość typowy topos w piśmiennictwie wojennym, podobnie jak zaburzenie doświadczenia czasu – jego sprasowanie lub pofałdowanie. A ponieważ oba te wymiary okazują się bardzo istotne dla świadomości naszego usytuowania w świecie i poczucia bezpieczeństwa, zmiana ich percepcji staje się znaczącym wyzwaniem hermeneutycznym. Wyraźnie świadczy o tym wielokrotne zwracanie na to uwagi w relacjach, szczególnie diarystycznych.

NIEWIEDZA I NIEPRZEWIDYWALNOŚĆ

Zmiana percepcji czasoprzestrzeni pozostaje elementem szerszego zjawiska doświadczanego w czasie wojny: swoistej deprivacji poznawczej – niestannego braku informacji. Skutkuje to niemożnością planowania, co dotyczy w szczególności cywili, niezorientowanych w aktualnej sytuacji, przemieszczanych nieraz z zaskoczenia, bez rozeznania w przyczynie, celu czy sensie tych poczynań. To kolejny aspekt naruszający poczucie bezpieczeństwa

¹⁰ Ołena Pawłowa, „«Jak się masz?» oznacza «kocham cię»”, tłum. Joanna Majewska-Grabowska, w: Rafiejenko, oprac., *Wojna 2022*, 175.

¹¹ Serhij Żadan, *W mieście wojna*, tłum. Michał Petryk (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2024) [e-book, EPUB], 120, 138, 151.

¹² Paweł Pieniążek, *Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji* (Warszawa: WAB, 2023), 87.

¹³ Szczepan Twardoch, *Null* (Warszawa: Marginesy, 2025) [e-book, EPUB], 121.

¹⁴ Żadan, *W mieście wojna*, 67. Pisarz pokazuje to również w swoim *Internacie*, w którym miasto przypomina dantejskie piekło, dużo bardziej jednak chaotyczne i nieprzewidywalne.

i orientację w świecie, ponieważ człowiek jest istotą planującą, wędrującą w czasie, nieustannie wychyloną w przyszłość¹⁵.

Bezpośrednie doświadczenie przestaje pełnić funkcję źródła uprzywilejowanej wiedzy. Jak pisze Paweł Pieniążek, komentując historię Bohdany z Kijowa, która dopiero z Internetu dowiedziała się, że na ulicy obok jeździł rosyjski wóz bojowy: „Znajdując się w samym środku wydarzeń, paradoksalnie widzisz czasem mniej lub tyle samo, co ci, którzy patrzą z oddali”¹⁶. I choć mowa tu o stanie również opisywanym w relacjach z wcześniejszych wojen, zaskakująca może się wydawać istotna odmienność współczesnych realiów poznawczych – za sprawą łatwiejszego dostępu do mediów i tym samym informacji.

Deprywacja poznawcza jest związana też z elementarnym zaburzeniem percepcji w wyniku działań wojennych. Szczególnie bombardowania i ostrzał artyleryjski wywołują wstrząs i skutkujący nim paraliż ciała oraz władz poznawczych i wolicjonalnych:

[...] Rosjanie namierzyli naszą pozycję i walili z dronów, spuszczali awiabomby. Siedzieliśmy wtedy w piwnicy, jak bomba spadła blisko, sypnęły mi się na głowę fragmenty sufitu. Kurz z pyłem momentalnie wypełnia pomieszczenie, nie widać własnej ręki, nie wiadomo, co robić, nie wiadomo, czy druga bomba zaraz nie przyleci¹⁷.

Stan zagubienia staje się na początku permanentny: „Ciągniesz to wszystko, dopóki możesz, i niespecjalnie rozumiesz: to strach, rozpacz, szalona odwaga? [...] Nie możesz dać sobie z tym rady, zżyć się, przestawić się, nie możesz”¹⁸.

Zarazem wojna paradoksalnie przynosi egzystencjalną wiedzę innego rodzaju: o nieprzewidywalności życia i przyszłości, a przede wszystkim o tym, że porządek rzeczywistości wykoleił się na stałe: „Wojna to niemożność robienia tego, do czego przywykłeś. Dotyczy to wszystkich – od rolników po humanistów. Wszystkich nas teraz porwała ta wojna, wyrwała z wysiedzia-nych miejsc”¹⁹.

---

¹⁵ Zob. Martin E. P. Seligman, Peter Railton, Roy F. Baumeister i Chandra Sripada, *Homo Prospectus* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

¹⁶ Pieniążek, *Opór*, 101.

¹⁷ Głuchowski, „Polscy medycy”. Zob. też Piotr Mitkiewicz i Wiktor Świetlik, *Znaleźć i zniszczyć. Rozmowa z polskim ochotnikiem walczącym na Ukrainie* (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2024) [e-book, EPUB], 69.

¹⁸ Łarysa Denysenko, „Życie, bo żyć trzeba”, tłum. Joanna Majewska-Grabowska, w: Rafiejenko, oprac., *Wojna 2022*, 112.

¹⁹ Żadan, *W mieście wojna*, 116.

Jak mówi Ukrainka Natalia, obserwując uciekinierów z Donbasu: „że się boi, a uchodźcy wewnątrzni śpią najspokojniej, bo wiedzą, że to wszystko nie jest takie jak w 2015 roku”²⁰.

Niepotrzebne też okazują się kompetencje kulturowe przyswojone w czasie pokoju: „Wyjdziemy z tej wojny jako inni ludzie. Całe moje dotychczasowe doświadczenie [...] wydaje się puste i zbędne”²¹. To zachwianie hierarchii kompetencyjnych znanych z czasów pokoju oraz konieczność szybkiego nabywania innych umiejętności i zyskiwania nowej wiedzy również przyczynia się do chaosu poznawczego i hermeneutycznego. Z punktu widzenia życia w pokoju jest to bowiem nauka szkodliwa i zbędna:

Ojciec przypomina też słowa Szalamowa: doświadczenie obozowe nie jest człowiekowi potrzebne, nikt nie powinien tego doświadczać. I to, przez co przeszli rodzice po napaści rosyjskiej, jest takim nikomu niepotrzebnym doświadczeniem. Na co im się przyda to, że nauczyli się odróżniać uchem artylerię, alarm przeciwlotniczy i ostrzał rasyistów?²².

Jednocześnie na wojnie nie zawsze pożąda się prawdy: „Mówiąc o wojnie albo kłamiesz, albo nie mówisz nic, bo prawda nie podoba się nikomu”²³. Nakłada się na to eufemizacja zabijania i innych obszarów wojennej grozy, co jednocześnie stanowi mechanizm obronny, ale też podważa zaufanie do języka – on sam bowiem znajduje się na wojnie²⁴. Z tego punktu widzenia wszelkie narracje wojenne należy traktować z dużą ostrożnością i podejrzliwością.

---

²⁰ Pieniążek, *Opór*, 42.

²¹ Myched, *Kryptonim dla Hioba*, 38.

²² Myched, *Kryptonim dla Hioba*, 39.

²³ Óscar Gutiérrez, „Ołeh Sencow: «Mówiąc o wojnie albo kłamiesz, albo nie mówisz nic, bo prawda nie podoba się nikomu»”, 21.07.2024, Wyborcza.pl, <https://wyborcza.pl/7,179012,31160868,oleh-sencow-mowiac-o-wojnie-albo-klamiesz-albo-nie-mowisz.html>.

²⁴ Zob. Gary Mills, „How We Witness and Share War’s Horror”, *War, Literature & the Arts: An International Journal of the Humanities* 33 (2021): 34, https://www.wlajournal.com/_files/ugd/134164_bcc6add118474ed39de5e2d0fc012439.pdf. O wojnie jako kłamstwie pisze wielokrotnie Chris Hedges w *War Is a Force That Gives Us Meaning* (New York: PublicAffairs, 2014) [e-book, EPUB], 117–118, 123, 143.

STEREOTYPY A PRAWDA O ŻYCIU (?)

Wspomniane zjawiska przyczyniają się także do stereotypizacji i schematyzacji narracji wojennych²⁵. Jednym z takich toposów literatury wojennej jest przekonanie, że to właśnie wojna pozwala odkryć prawdę o człowieku i o prawdziwym życiu:

Na wojnie nie można nosić maski, jak w cywilu. Wszystko jest tak obnażone, że nie możesz odgrywać żadnej roli. Jesteś tym, kim jesteś. [...] Im bliżej jesteś śmierci, tym bardziej czujesz życie. Po tym jak znalazłaś się na skraju śmierci, zdajesz sobie sprawę, jak nieistotne są drobne kłopoty i codzienne trudności²⁶.

Wojnę odbiera się jako intensyfikację życia („nigdy tyle nie żyłem”²⁷) oraz doświadczenie autentyczności egzystencji – pozbawionej zbędnych elementów i fałszu²⁸. Trudno ocenić, czy takie ujęcie wojennych przeżyć stanowi wyraz faktycznych przekonań czy też formę racjonalizacji lub powielania przyswojonych w kulturze narracji o wojnie. Tego rodzaju stwierdzenia pojawiają się jednak przede wszystkim u żołnierzy – osób mających nieco większą sprawczość niż cywile. W takiej sytuacji poczucie redukcji życia jawi się bardziej pesymistycznie: „[...] zmniejszyła się odległość między tobą a rzeczywistością. Rzeczywistość stała się bliższa. Rzeczywistość stała się straszniejsza. Z tym przyjdzie ci teraz żyć”²⁹.

---

²⁵ Wspominał o tym np. André Gide [Modris Eksteins, *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, tłum. Krystyna Rabińska (Poznań: Zysk i S-ka, 2014), 308] czy W. G. Sebald, który pisze o „notorycznej nierzetelności i swoistej pustce” relacji o bombardowaniach [*Wojna powietrzna i literatura*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz (Warszawa: WAB, 2012), 96].

²⁶ Kateryna Kopanieva, „Żołnierka Ołena Iwanenko «Ryż»: Trzy mantry, które pomagają mi przetrwać strach”, 12.04.2024, Sestry, <https://www.sestry.eu/pl/artykuly/walcze-zeby-splacic-dlug>. Powyższe stwierdzenie może zaskakiwać, bo jej autorką jest kobieta-żołnierka, częściej bowiem takie przekonania artykułowali mężczyźni, szczególnie na początku XX wieku. Zob. Klaus Theweleit, *Męskie fantazje*, tłum. Mateusz Falkowski i Michał Herer (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015), 400 i in.

²⁷ Pieniążek, *Opór*, 242.

²⁸ Najbardziej znanym wyrazicielem tego przekonania był Ernst Jünger: „Wojna niszczy wszelkie kłamstwo, pozory, oszustwo, wszystko staje się przez nią jawne, jasne i czyste” [cyt. za: Maria Janion, *Placz generała. Eseje o wojnie* (Warszawa: Sic!, 1998), 51], ale pojawia się również w wypowiedziach pacyfistycznych pisarzy jak Hermann Hesse (zob. cyt. za Eksteins, *Święto wiosny*, 170–171) czy filozofów jak Emmanuel Lévinas, który pisze, że wojna ukazuje się jako „sama prawda rzeczywistości [...] czyste doświadczenie czystego bytu” [*Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*, tłum. Małgorzata Kowalska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998), 3].

²⁹ Żadan, *W mieście wojna*, 183. Pisarz ostatecznie wstąpił do Sił Zbrojnych Ukrainy.

WYMIENIALNOŚĆ „JA”

Redukcja życia do podstawowych potrzeb koresponduje z faktem, że wojna opiera się na pełnej wymienialności „ja”³⁰. Jednostka staje się bezosobową częścią większej całości, synekdochą własnej lub wrogiej grupy oraz liczbą w statystyce wojennej: „Człowiek jest tylko numerem przemieszczanym przez odległe dowództwo, żołnierz to po prostu sztuka, a straty są wliczone w koszty operacji”³¹. Dotyczy to szczególnie wojen nowoczesnych, w których liczba ofiar, szczególnie cywilnych, urosła do nieznanych z historii rozmiarów³².

Także walczący między sobą zachowują ze względów bezpieczeństwa pewną anonimowość („Wszyscy jesteśmy przyjaciółmi, a jednak nie znamy nawet imienia tego, który jest obok ciebie, tylko pseudonim”³³).

Życie na wojnie sprowadza się zarazem do automatycznych działań i integracji z wojennymi maszynami, stając się niemalże idealnym ucieleśnieniem Heideggerowskiej egzystencji nieautentycznej – tak ujmuje to Szczepan Twardoch w powieściowej narracji drugosobowej:

Prawą dłonią zamykasz pokrywę okna wyrzutowego, żeby chronić suwadło przed błotem, i robisz to tak, jak strzelałeś, ciałem, nieświadomie, bezrefleksyjnie, jesteś prostym urządzeniem, jak twój karabin. [...] nie myślisz o niczym. Jesteś idealną buddyjską pustką³⁴.

DYSONANS POZNAWCZY

Opisane wcześniej aspekty wyzwania hermeneutycznego, jakim jest wojna, skutkują dysonansem poznawczym, przywoływanym (nie wprost) w wielu relacjach. W odniesieniu do czasu dotyczy to przeplatania się wspomnień

---

³⁰ Raymond C. Kelly, *Warless Societies and the Origin of War* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), 5. Wojna, jego zdaniem, opiera się na „społecznej wymienialności”, która ułatwia zabijanie – synekdochiczne utożsamienie jednostki z grupą sprawia, że jej członków jako wrogów można (należy) zabijać. Zob. też Lévinas, *Całość i nieskończoność*, 269–270.

³¹ Głuchowski, „Polscy medycy”. Zob. też Hillman, *Miłość do wojny*, 76: „Bezimienni i anonimowi bombardują bezimiennych i anonimowych”.

³² Zob. Michael Howard, *Wojna w dziejach Europy*, tłum. Tadeusz Rybowski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990), 8–9, 142.

³³ Brunella Giovara, „Ukraińscy żołnierze: Zamieniamy Rosjanom Zaporozie w ich Wietnam”, 5.09.2023, Wyborcza.pl, <https://wyborcza.pl/7,179012,30154838,ukrainscy-zolnierze-zamieniamy-rosjanom-zaporozie-w-ich-wietnam.html>.

³⁴ Twardoch, *Null*, 116.

z przedwojennego życia z wojenną terażniejszością, które to dwa porządki trudno pogodzić – jak pisze Twardoch:

To echa z tamtego życia, pogłosy, słowa, które już niewiele znaczą, chociaż kiedyś znaczyły dla ciebie tak dużo [...] ³⁵.

Czasem jeszcze przychodzi do ciebie echo refleksji ze świata, którego już nie ma, a w którym powiedziałbyś, że tak nie wolno mówić, tak nie powinno się nawet myśleć, ale tutaj wszystko to nie ma znaczenia, tutaj myśli się stereotypami, uprzedzeniami, ocenia się ludzi szybko i łatwo, inaczej nie można ³⁶.

Dysonans może się rodzić też jako następstwo postrzeganego krajobrazu, np. ujętego w perspektywie teologiczno-filozoficznej przez Antona Drobowycza:

Okop w deszczu. Glina, kałuże brudnej wody. Broń, kamizelka kuloodporna. Wszystko ciężkie, nasiąknięte, wilgotne. A przed okopem niewiarygodnie piękne pole. Kontrast. Okop – dzieło rąk człowieka. Pole – dzieło Boga ³⁷.

Dysonans objawia się wyraźnie w czasie przepustek:

Odwiedzam Kijów co kilka miesięcy. Odpoczynek, jedzenie, sen, okazja, by zrobić paznokcie i jeszcze jakieś dodatkowe szkolenie medyczne. Po trzech, czterech tygodniach robię się agresywna. Tak, przyznaję: wkurzają mnie ludzie plotkujący w kawiarniach, chodzący na lody... Strzeli gaźnik w aucie, ja się cała spinam, reszta nie reaguje. Nie wiedzą, czym jest wojna ³⁸.

Najwyraźniej dysonans poznawczy dotyczy jednak poczucia tożsamości – osobiście rozszczepionej na wojnie: „w moim sercu jest dwóch ludzi. Jest żołnierz i jest człowiek. Czasem jeden wyłącza drugiego” ³⁹. Ponownie można w tym wyznaniu widzieć formę racjonalizacji lub dysocjacji ułatwiającej przeżycie i wykonywanie działań niedopuszczalnych w czasach pokoju ⁴⁰.

³⁵ Twardoch, *Null*, 57.

³⁶ Twardoch, *Null*, 68.

³⁷ Paweł Reszka, „Spór o jedną tablicę. Czyli jak się bić na wojnie kulturowej z Rosją. I skąd tarcia z Warszawą”, *Polityka*, nr 35 (2023): 46.

³⁸ Głuchowski, „Polscy medycy”. Zob. też Henri Barbusse, *Ogień. Dziennik pewnego oddziału*, tłum. Zofia Jareńko-Pytowska (Warszawa: PIW, 1959), 336–339.

³⁹ Marcin Wyrwał, „Polski żołnierz w Ukrainie: pierwi giną ci najbardziej zmotywowani [WYWIAD]”, 13.04.2024, Onet Wiadomości, <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/polski-zolnierz-w-ukrainie-pierwi-gina-ci-najbardziej-zmotywowani/njqx6hz>.

⁴⁰ Zob. Judith L. Herman, *Trauma. Od przemocy domowej do terroru politycznego*, tłum. Maria Reimann i Piotr Cieślak (Warszawa: Czarna Owca, 2024) [e-book, EPUB], 14, 23.

Najbardziej dramatyczną formą dysonansu jest jednak poczucie bycia martwym za życia: „Nikt z nas przecież końca tej wojny nie dożyje. My trupy”⁴¹; „Statystycznie jesteś martwy”⁴². W takich wypowiedziach można widzieć pewien fatalizm ich autorów⁴³, obecny też w literaturze (zob. Fiodor Dostojewski i Gustaw Herling-Grudziński), ale także swoistą reakcją obronną, stanowiącą niewątpliwie wyzwanie hermeneutyczne.

TRANSGRESYWNOŚĆ

Wojna przyczynia się do radykalnego przekraczania barier – fizycznych, poznawczych, egzystencjalnych, psychicznych, moralnych⁴⁴. Szczególnie łamanie tych ostatnich staje się znaczące hermeneutycznie:

Kiedyś nawet nie mogłem sobie wyobrazić, co musiało siedzieć w duszy człowieka, aby to napisać [chodzi o wiersz Ilji Erenburga „Zabij!” – przyp. MM]. Zabij Niemca! Zabij! Cóż... my teraz wiemy, co to jest szczerą nienawiść⁴⁵.

W kinie przecież wszyscy widzieli, że na wojnie się strzela. Ale przecież nie do mnie, ja jestem nieustraszony. Złudzenia rozwiewają się błyskawicznie, jak tylko znajdziesz się na froncie. Kiedy widzisz pierwszego rannego, pierwszego zabitego⁴⁶.

Autorzy obu cytatów – pisarze Artem Czech i Ołeksandr Myched – wyraźnie wskazują, jak istotne dla kształtowania wyobrażeń są przekazy kulturowe, które stanowią punkt odniesienia, czasem negatywny, dla konceptualizacji własnych przeżyć.

---

⁴¹ Twardoch, *Null*, 111. Nieco podobną myśl wyraża w swoich zapiskach z I wojny światowej Laura de Turczynowicz: „Wiele razy widzieliśmy martwych ludzi. Zastanawiałam się, dlaczego tak staramy się uratować własne życie, skoro tak wielu poległo” [cyt. za: Peter Englund, *Piękno i smutek wojny. Dwadzieścia niezwykłych losów z czasu światowej pożogi*, tłum. Emilia Fabisiak (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011), 59].

⁴² Mitkiewicz i Świetlik, *Znaleźć i zniszczyć*, 212.

⁴³ W wywiadzie-rzecz z Piotrem Mitkiewiczem ów fatalizm jest wyraźnie widoczny oraz związany z sytuacją osobistą i postawą polskiego żołnierza (zob. Mitkiewicz i Świetlik, *Znaleźć i zniszczyć*).

⁴⁴ „Tym samym granice, które wcześniej istniały w naszych głowach – realne bądź symboliczne – zostają zniszczone, przemieszczone, tracą znaczenie”. Tomasz Szerszeń, *Być gościem w katastrofie* (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2024) [e-book, EPUB], 122.

⁴⁵ Artem Czech, „Szczerą nienawiść to straszna rzecz”, tłum. Marek S. Zadura, w: Rafiejenko, oprac., *Wojna 2022*, 95.

⁴⁶ Myched, *Kryptonim dla Hioba*, 28. O tym rozczarowaniu traktuje obszernie klasyczna literatura antywojenna, z *Na Zachodzie bez zmian* Ericha Remarque’a i *Ogniem* Henri Barbusse’a na czele.

Warto podkreślić, że w przekazach z Ukrainy więcej można znaleźć relacji o niezwyklej solidarności, empatii, wzajemnym wsparciu:

[...] ludzie pokazują się od swojej najlepszej strony. To solidarność nie w słowach, ale w czynach⁴⁷.

Część musiała zwalczyć własne demony, przełamać wewnętrzne blokady. Ktoś przyjechał, żeby pokonać rodzinną traumę związaną z rzezią wołyńską, kogoś „zawołała” potrzeba pomocy bezbronnym, imperatyw uratowania istnień, które można ocalić, bo właśnie stracił kogoś bardzo bliskiego, bo spóźnił się z interwencją⁴⁸.

Być może relacje podkreślające solidarność i siłę Ukraińców i pomagających im Polaków mają charakter przede wszystkim performatywny. Wyrażają nie tylko pozytywne zaskoczenie, lecz także poczucie sprawczości oraz dodanie otuchy sobie i innym, co szczególnie podkreśla Joanna Racewicz w swojej książce⁴⁹.

ZAKOŃCZENIE

Omawiane relacje pokazują, jak wieloaspektowym wyzwaniem hermeneutycznym i poznawczym jest wojna. Niektórzy widzą w niej możliwość doświadczenia prawdziwego życia, nagiej nieuwarunkowanej kulturowo egzystencji, inni zaś automatyzm, pustkę, śmierć za życia – wszyscy jednak w różny sposób wyrażają radykalną odmienność od siebie czasów wojny i pokoju. To oscylowanie między nieautentyzmem a autentycznością egzystencji oraz mierzenie się z własną skończonością – jeśli operować pojęciami Heideggerowskimi – skłania do przededefiniowania własnej postawy, ale też do uświadomienia jednocześnie bezsensu i beznadziei wojny⁵⁰. Odwraca zarazem perspektywę poznawczą i aksjologiczną – z jej wnętrza to świat pokojowy wydaje się absurdalny, pełen ignorancji i trywialności, o czym należy mówić: „trzeba ludziom uświadomić, że nasz świat konsumpcyjny może się zaraz skończyć. Nagle nadlecą rakiety...”⁵¹. Współczesna wojna skłania zatem do krytyki kul-

⁴⁷ Pieniążek, *Opór*, 84.

⁴⁸ Magdalena Keler, „Joanna Racewicz: Widziałam strach gęsty jak smoła. Nie ma słów, żeby opisać to, przez co przeszli ci ludzie”, 9.01.2023, Wysokie Obcasy, <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,163229,29337534,joanna-racewicz-widzialam-strach-gesty-jak-smola-nie-ma-slow.html>.

⁴⁹ Zob. Joanna Racewicz, *To nie kraj, to ludzie. Historie zebrane na granicy* (Warszawa: Purple Book, 2022) [e-book, EPUB].

⁵⁰ Np. Głuchowski, „Polscy medycy”.

⁵¹ Głuchowski, „Polscy medycy”.

tury zarówno zachodniej, jak i rosyjskiej. Jak pisze Serhij Żadan w publikowanych na gorąco w pierwszych dniach wojny wpisach na mediach społecznościowych: „W tej wojnie kultura znów doznała druzgocącej porażki. Tym razem – «kultura Dostojewskiego i Tołstoja». I jakoś nie wypada mieć złośliwej satysfakcji. Bo to porażka kultury w rzeczywistości – to spaleni gradami cywile»⁵². Oksana Zabuzko dodaje, że literatura rosyjska utkała „siatkę maskującą” dla rosyjskich czołgów⁵³, co w szerszej perspektywie również jest wyrazem podejrzliwości wobec kultury w ogóle.

Jak się wydaje, język nie sprzyja racjonalizacji wojny. Widać to w określeniach dotyczących napaści Rosji na Ukrainę – od 2014 r. mowa o wojnie hybrydowej, „zielonych ludzikach”, a od 2022 r. rosyjska propaganda posługuje się określeniem „specjalna operacja wojskowa”. Działania propagandowe to zresztą kolejny czynnik utrudniający zrozumienie tego, co przeżywają uczestnicy wojennych zmaganiań.

Na ten hermeneutyczno-kognitywny kontekst składają się również szersze problemy związane z konceptualizacjami współczesnych wojen. Już samo zdefiniowanie wojny w dzisiejszych czasach – w dobie „weaponizacji wszystkiego” oraz nieostrej granicy między wojną a pokojem⁵⁴ – staje się problemem. Ujęcia binarne zdają się dalece niewystarczające, toteż wojna okazuje się wręcz nierozstrzygalnikiem. Coraz trudniej również ustalić, co dopuszcza się i akceptuje w czasie wojny, oraz co robić, aby ją przeżyć⁵⁵. Wojna okazuje się też trudna do pojęcia na poziomie przyczyn – niezrozumiałych lub wynikających z błędnej oceny sytuacji⁵⁶. Logika, która prowadzi do wojny, jest antynominalistyczna – generalizująca, kategoryzująca według prostych kryteriów, przede wszystkim narodowych i religijnych. Dotyczy to zarówno określania

---

⁵² Żadan, *W mieście wojna*, 19.

⁵³ Oksana Zabuzko, „II wojna objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód współczuje Rosjanom”, tłum. Sergiusz Kowalski, 20.05.2022, Wyborcza.pl, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,oksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html>.

⁵⁴ Zob. Mark Galeotti, *Wszystko jest wojną. Jak mocarstwa zrobiły z ciebie broń*, tłum. Arkadiusz Romanek (Kraków: Znak Horyzont, 2023), 286.

⁵⁵ Zob. Herfried Münkler, *Wojny naszych czasów*, tłum. Krzysztof Matuszek (Kraków: WAM, 2004), 55–57.

⁵⁶ Zob. np. Charles L. Glaser, „Fear Factor. How to Know When You’re in a Security Dilemma”, 18.06.2024, Foreign Affairs, https://www.foreignaffairs.com/united-states/fear-factor-security-charles-glaser?check_logged_in=1&utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=article_link&utm_term=article_email&utm_content=20250111. Próbując ustalić przyczyny I wojny światowej, Christopher Clark w książce pod znamienym tytułem *Lunatycy* pisze o chaosie „obietnic, pogroźek, planów, prognoz”. *Lunatycy. Jak Europa poszła na wojnę w 1914 roku*, tłum. Malwina Fiedorek i Tomasz Fiedorek (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2020) [e-book, EPUB], 18.

jej uzasadnień filozoficznych i politologicznych, jak i motywacji walczących. Jak słusznie zauważa jednak Żadan, „zabija nas nie jakiś abstrakcyjny Putin – zabijają nas bardzo konkretni obywatele państwa-agresora”⁵⁷. Kontrastuje to z dominującą w kulturze zachodniej optyką nominalistyczną.

Na tym tle konflikt w Ukrainie okazuje się szczególnym czarnym łabędziem, który przywraca do obiegu kategorie i pojęcia – jak się wydawało – pogrzebane wraz z XX wiekiem: naród, imperializm przestrzenny, ofensywa i kontrofensywa, okopy. Nade wszystko przynosi bestialstwa nieoglądane w Europie co najmniej od połowy lat 90. XX wieku i wojen w byłej Jugosławii.

To wszystko sprawia, że wojna w Ukrainie stanowi szczególne wyzwanie hermeneutyczne, z którym trudno mierzyć się za pomocą kompetencji niesionych przez kulturę Zachodu – indywidualizmu, wiary w postęp, konsumpcjonizmu, myślenia nominalistycznego. A jeśli tak, to wojna ta skupia jak w soczewce kryzysy współczesności. Napięcie między indywidualizmem a kolektywizmem (wspólnotowością, plemiennością) to wszak istotny rys współczesnych sporów i wojen (!) kulturowych.

Wspomniane komplikacje poznawcze sprawiają, że z perspektywy jednostkowej można określić wojnę jako nie-doświadczenie, czyli przeżycie, które nie może stać się doświadczeniem – oswojonym, domkniętym przez adekwatne konceptualizacje i artykulacje. Tak argumentował Theodor W. Adorno, rezonując z Benjaminowską tezą o nowoczesnym rozpadzie doświadczenia:

Skoro wojna wyzbyta jest ciągłości, historii, elementu „epickiego”, lecz poniekąd w każdej fazie zaczyna się od początku, to nie zostawia też trwałego i nieświadomie przechowywanego obrazu we wspomnieniu. Za każdym razem, za każdą eksplozją, przekracza barierę wrażliwości, poza którą tworzy się doświadczenie, trwanie między zbawczym zapomnieniem a zbawczą pamięcią. Życie zmieniło się w beczasowe następstwo szoków, między którymi zieją wyrwy, połacie paraliżu [...] wszystko to są synonimy uwiadu doświadczenia, *vacuum*, które wdziera się między ludzi a ich zgubę i oznacza zgubę prawdziwą⁵⁸.

Jednocześnie waga tego, co przeżywane/przeżyte, domaga się artykulacji – wszak dyskurs o wojnie jest dokładnie tak stary jak literatura, która rozpoczęła swą pisaną historię od *Iliady*. Niezliczone schematy narracyjne pozwalają opisywać wojnę, ale jednocześnie ich schematyczność nie daje oswoić

⁵⁷ Serhij Żadan, „Nad miastem powiewają nasze flagi”, tłum. Joanna Majewska-Grabowska, Rafiejenko, oprac., *Wojna 2022*, 36.

⁵⁸ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: refleksje z poharatanego życia*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999), 57–58.

jednostkowych przeżyć lub wręcz za sprawą tych opisów doznajemy wtórnej traumatyzacji – bo mówiąc i pisząc o wojnie, nieustannie „Umieszczamy ją w centrum uwagi [...], umacniamy reprezentacje przemocy i ucisku, mimo że właśnie to chcielibyśmy przewyciężyć”⁵⁹. Być może właśnie skutkiem tego, że nie potrafimy adekwatnymi narracjami domknąć przeżyć wojennych, po II wojnie światowej wciąż tkwimy w stanie latencji, zastygli w „pofałdowanym czasie”⁶⁰. Toteż „Jesteśmy ocalałcami, ale również skazańcami”⁶¹. A jeśli tak, to wyzwaniu hermeneutycznemu, jakim jest wojna, należy sprostać, i dotyczy to nas wszystkich – żyjących w cieniu minionych, obecnych i przyszłych wojen.

BIBLIOGRAFIA

- Adorno, Theodor W. *Minima Moralia: refleksje z poharatanego życia*. Tłum. Małgorzata Łukasiewicz. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999.
- Barbusse, Henri. *Ogień. Dziennik pewnego oddziału*. Tłum. Zofia Jareńko-Pytowska. Warszawa: PIW, 1959.
- Clark, Christopher. *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w 1914 roku*. Tłum. Malwina Fiedorek i Tomasz Fiedorek. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2020 [e-book, EPUB].
- von Clausewitz, Carl. *O wojnie*. Tłum. Augustyn Cichowicz, Leon W. Koc i Franciszek Schoener. Lublin: Wydawnictwo Test, 1995.
- Cyrulnik, Boris. *Resilience. How Your Inner Strength Can Set You Free from the Past*. Tłum. David Macey. London: Penguin Books, 2009.
- Czech, Artem. „Szczera nienawiść to straszna rzecz”. Tłum. Marek S. Zadura. W: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodimir Rafiejenko, 93–99. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Denysenko, Łarysa. „Żyćcie, bo żyć trzeba”. Tłum. Joanna Majewska-Grabowska. W: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodimir Rafiejenko, 107–122. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Eksteins, Modris. *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*. Tłum. Krystyna Rabińska. Poznań: Zysk i S-ka, 2014.
- Englund, Peter. *Piękno i smutek wojny. Dwadzieścia niezwykłych losów z czasu światowej pożogi*. Tłum. Emilia Fabisiak. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011.
- Fukuyama, Francis. *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*. Tłum. Jan Pyka. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019 [e-book, EPUB].

---

⁵⁹ Ronja von Wurmb-Seibel, *Co negatywne wiadomości robią z naszym myśleniem i jak możemy się od tego uwolnić*, tłum. Viktor Grotowicz (Warszawa: Muza, 2023) [ebook: epub], 170–171.

⁶⁰ Hans U. Gumbrecht, *Po roku 1945. Latencja jako źródło współczesności*, tłum. Aleksandra Paszkowska (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015), szczególnie 256–264.

⁶¹ Tomasz Szerszeń, *Wszystkie wojny świata* (Gdańsk–Warszawa: słowo/obraz terytoria–Instytut Sztuki PAN, 2021), 51.

- Galeotti, Mark. *Wszystko jest wojną. Jak mocarstwa zrobiły z ciebie broń*. Tłum. Arkadiusz Romanek. Kraków: Znak Horyzont, 2023.
- Giovara, Brunella. „Ukraińscy żołnierze: Zamieniamy Rosjanom Zaporże w ich Wietnam”. 5.09.2023. Wyborcza.pl. <https://wyborcza.pl/7,179012,30154838,ukrainscy-zolnierze-zamieniamy-rosjanom-zaporze-w-ich-wietnam.html>.
- Glaser, Charles L. „Fear Factor. How to Know When You’re in a Security Dilemma”. 18.06.2024. Foreign Affairs. https://www.foreignaffairs.com/united-states/fear-factor-security-charles-glaser?check_logged_in=1&utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=article_link&utm_term=article_email&utm_content=20250111.
- Głuchowski, Piotr. „Polscy medycy w strefie zero: Jedna tura na froncie to zwykle kilka miesięcy. Jeżdżę w ramach urlopu”. 22.04.2024. Wyborcza.pl. <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,30900182,medycy-w-trefie-zero-jedna-tura-na-froncie-trwa-zwykle-kilka.html#S.TD-K.C-B.5-L.1.duzy>.
- Gumbrecht, Hans U. *Po roku 1945. Latencja jako źródło współczesności*. Tłum. Aleksandra Paszkowska. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015.
- Gutiérrez, Óscar. „Ołeh Sencow: «Mówiąc o wojnie albo kłamiesz, albo nie mówisz nic, bo prawda nie podoba się nikomu»”. 21.07.2024. Wyborcza.pl. <https://wyborcza.pl/7,179012,31160868,oleh-sencow-mowiac-o-wojnie-albo-klamiesz-albo-nie-mowisz.html>.
- Hedges, Chris. *War Is a Force That Gives Us Meaning*. New York: PublicAffairs, 2014 [e-book, EPUB].
- Herman, Judith L. *Trauma. Od przemocy domowej do terroru politycznego*. Tłum. Maria Reimann i Piotr Cieślak. Warszawa: Czarna Owca, 2024 [ebook: epub].
- Hillman, James. *Miłość do wojny*. Tłum. Jerzy Korpanty. Warszawa: Laurum–MT Biznes, 2017.
- Howard, Michael. *Wojna w dziejach Europy*. Tłum. Tadeusz Rybowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.
- Jacenko, Petro. „Uznałem to za nielogiczne”. Tłum. Maciej Piotrowski. W: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodmyr Rafiejenko, 135–148. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Janion, Maria. *Placz generała. Eseje o wojnie*. Warszawa: Sic!, 1998.
- Keler, Magdalena. „Joanna Racewicz: Widziałam strach gęsty jak smoła. Nie ma słów, żeby opisać to, przez co przeszli ci ludzie”. 9.01.2023. Wysokie Obcasy. <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,163229,29337534,joanna-racewicz-widzialam-strach-gesty-jak-smola-nie-ma-slow.html>.
- Kelly, Raymond C. *Warless Societies and the Origin of War*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- Kopaniewa, Kateryna. „Żołnierka Ołena Iwanenko «Ryż»: Trzy mantry, które pomagają mi przezwyciężyć strach”. 12.04.2024. Sestry. <https://www.sestry.eu/pl/artykuly/walcze-zeby-splacic-dlug>.
- Lévinas, Emmanuel. *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Tłum. Małgorzata Kowalska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Mills, Gary. „How We Witness and Share War’s Horror”. *War, Literature & the Arts: An International Journal of the Humanities* 33 (2021): 1–47. https://www.wlajournal.com/_files/ugd/134164_bcc6add118474ed39de5e2d0fc012439.pdf.

- Mitkiewicz, Piotr i Wiktor Świetlik. *Znaleźć i zniszczyć. Rozmowa z polskim ochotnikiem walczącym na Ukrainie*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2024 [e-book, EPUB].
- Münkler, Herfried. *Wojny naszych czasów*. Tłum. Krzysztof Matuszek. Kraków: WAM, 2004.
- Myched, Ołeksandr. *Kryptonim dla Hioba. Kroniki inwazji*. Tłum. Jerzy Czech. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2025 [e-book, EPUB].
- Pawłowa, Olena. „«Jak się masz?» oznacza «kocham cię»”. Tłum. Joanna Majewska-Grabowska. W: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodimir Rafiejenko, 169–182. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Pieniążek, Paweł. *Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji*. Warszawa: WAB, 2023.
- Racewicz, Joanna. *To nie kraj, to ludzie. Historie zebrane na granicy*. Warszawa: Purple Book, 2022 [e-book, EPUB].
- Rafiejenko, Wołodimir, oprac. *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Reszka, Paweł. „Spór o jedną tablicę. Czyli jak się bić na wojnie kulturowej z Rosją. I skąd tarcia z Warszawą?”. *Polityka*, nr 35 (2023): 46–48.
- Sebald, W. G. *Wojna powietrzna i literatura*. Tłum. Małgorzata Łukasiewicz. Warszawa: WAB, 2012.
- Seligman, Martin E. P., Peter Railton, Roy F. Baumeister i Chandra Sripada. *Homo Prospectus*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Sontag, Susan. *Widok cudzego cierpienia*. Tłum. Sławomir Magala. Kraków: Karakter, 2010.
- Szerszeń, Tomasz. *Być gościem w katastrofie*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2024 [e-book, EPUB].
- Szerszeń, Tomasz. *Wszystkie wojny świata*. Gdańsk–Warszawa: słowo/obraz terytoria–Instytut Sztuki PAN, 2021.
- Theweleit, Klaus. *Męskie fantazje*. Tłum. Mateusz Falkowski i Michał Herer. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015.
- Twardoch, Szczepan. *Null*. Warszawa: Marginesy, 2025 [e-book, EPUB].
- von Wurmb-Seibel, Ronja. *Co negatywne wiadomości robią z naszym myśleniem i jak możemy się od tego uwolnić*. Tłum. Viktor Grotowicz. Warszawa: Muza, 2023 [e-book, EPUB].
- Wyrwał, Marcin. „Polski żołnierz w Ukrainie: pierwsi giną ci najbardziej zmotywowani [WYWIAD]”. 13.04.2024. Onet Wiadomości. <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/polski-zolnierz-w-ukrainie-pierwsi-gina-ci-najbardziej-zmotywowani/njqx6hz>.
- Zabużko, Oksana. „II wojna objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód współczuje Rosjanom”. Tłum. Sergiusz Kowalski. 20.05.2022. [Wyborcza.pl](https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,okksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html). <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,okksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html>.
- Żadan, Serhij. „Nad miastem powiewają nasze flagi”. Tłum. Joanna Majewska-Grabowska. W: *Wojna 2022. Dzienniki, eseje, wiersze*, wybór i oprac. Wołodimir Rafiejenko, 25–57. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Żadan, Serhij. *W mieście wojna*. Tłum. Michał Petryk. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2024 [e-book, EPUB].